

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՏՊԱԳՐՈՒԹԻՒՆԸ ԵՒ ՀԱՅ ՊԱՐԲԵՐԱԿԱՆ ՄԱՍՈՒԼԸ
ՆԻԿՈՄԻԴԻՈՅ ԱՆԿԱՆ ԳԱԻԱՌԻՆ ՄԷՋ (ՀԱՄԱՌՕՏ ԱՎՆԱՐԿ)

Բանալի բառեր՝ Նիկոմիդիոյ անկախ գաւառ, Նիկոմիդիա քաղաք, Պարտիզակ, Արմաշի Վանքի տպարան, Ատաբազար, Օվաճրգ, հայերէն գիրք, հայ պարբերական մամուլ:

Keywords: Nicomedia independent province, Nicomedia town, Bardizag, Armash Monastery printing, Adapazar, Ovajek, Armenian book, Armenian periodical press.

Նիկոմիդիոյ (Բզմիտի) անկախ գաւառը Պոլսամերձ ամենահայաեռոյ շրջանն էր, որ կը տարածուէր Պոլիսէն արեւելք ու մէկ մասնիկն էր պատմական Բիւթանիոյ: Ըստ տեղւոյն Ազգային առաջնորդարանի 1913 թուականի մարդահամարին, Նիկոմիդիոյ ամբողջ թեմը ունեցած է 45 հայաբնակ գիւղ եւ քաղաք, 13.573 հայ առաքելական տուն՝ 68.041 անձ եւ 61 գործող եկեղեցի, մատուռ եւ ուխտատեղի [Մարդահամար Նիկոմիդիոյ վիճակի..., 1913, 1: Վիճակացոյց պատկեր եկեղեցեաց..., (1915), 3]: Այս թիւին մէջ չէ ներգրաւուած Արմաշ գիւղն ու անոր ենթակայ Խասկալ հայաբնակ աւանը, որոնք այդ շրջանին անջատուած էին Նիկոմիդիայէն եւ ունէին անկախ կարգավիճակ: Նկատի չեն առնուած նաեւ հայ կաթողիկոսները, բողոքականներն ու կրօնական միւս փոքր խմբաւորումները:

Գաւառի 5 աւաններու մէջ լոյս տեսած են հայերէն գիրքեր ու թերթեր: Մօտաւոր հաշուարկով Նիկոմիդիոյ անկախ գաւառին մէջ (ներառեալ Արմաշը) գործած են հայկական 11 տպարաններ, որոնք միասնաբար հրատարակած են մօտաւորապէս 44 հայերէն գիրքեր, մինչ 1847-1915 թուականներուն հոն լոյս տեսած են 34 ձեռագիր, խմորատիպ եւ տպագիր թերթեր ու հանդէսներ:

Ամփոփ ձեւով անդրադառնանք իւրաքանչիւր աւանի հայկական տպագրական գործունէութեան.

Պարտիզակ գիւղաքաղաքը հարուստ էր իր պարբերականներով, թիւով 22, կամ՝ աւելի, բոլորն ալ ձեռագիր կամ խմորատիպ: Անոնց հնագոյնն է «Բանբեր պարտիզակեան» ձեռագիր շաբաթաթերթը, լոյս տեսած 1847-ին, Յովհաննէս Սուրեն Մկրեանի (1831-1909) խմբագրութեամբ: Երիտասարդ խմբագիրը, աւելի ետք, քահանայ ձեռնադրուելով, տեղափոխուած է Կ. Պոլիս եւ երկար տարիներ վարած է պատրիարքական փոխանորդի զգայուն պաշտօնը:

«Բանբեր պարտիզակեան»ը եղած է ազգային, լրատուական եւ գրական շաբաթաթերթ, ուր տեղ գտած են Պարտիզակը յուզող զանազան յօդուածներ եւ տեղական լուրեր: Աշխատակից մը, օրինակ, խօսելով տեղւոյն Ազգային վարժարանի մասին, առաջարկած է որ վարժարանի «աղբատիկ տղայոց ոտից ամաններ առնուին, որ կարենան ցուրտ եւ տղմուտ օրերը դպրատուն երթալ, որով դպրոցնիս ալ մաքուր կը մնայ այլ եւ այլ աղտեղութիւններէ»: Ան նաեւ առաջարկած է, որ «Աղջկանց դպրատանը մէջ որքան կարելի է ն՛ ազգային պատմութիւնը մտցունելու ջանք ըլլուի, ինչպէս որ քրիստոնէական վարդապետութիւնը աղէկ տրված են» [Սմբ. (Մեմերճեա՞ն), 1847, 2]: Թերթէն լոյս տեսած է առնուագն 6 թիւ:

Պարտիզակի թերթերուն մէջ իր բովանդակութեամբ կ'առանձնանայ «Մեղու-գաւառի ձայն» խմորատիպ շաբաթաթերթը, հրատարակուած՝ Դաշնակցութեան տեղւոյն մասնաճիւղին կողմէ, 1911-1914 թուականներուն: «Մեղու»ն եղած է Պարտիզակի լաւագոյն թերթը: Ան իր էջերը գրեթէ ամբողջութեամբ նուիրած է տեղական կեանքին՝ դպրոցներուն, մշակութային ընկերութիւններուն, տնտեսական դժուարութիւններուն եւ այլն, կան նաեւ աւանի պատմութեան նուիրուած ուսումնասիրութիւններ, տեղական ժողովրդական երգերու գրառումներ եւ այլն եւ այլն:

Տեղւոյն թերթերէն է նաեւ «Պարտիզակ» վեցամսեայ հանդէսը, հրատարակուած՝ Ամերիկեան բարձրագոյն վարժարանի Ընթացաւարտից ընկերութեան կողմէ 1909-1914 թուականներուն, ընդամենը 11 թիւ, իւրաքանչիւրը՝ 48 էջ: Հանդէսը խմբագրուած է Պարտիզակի մէջ,

բժ. Յովսէփ Տէր Ստեփանեանի կողմէ եւ տպագրուած է Կ. Պոլիս: Եղած է մանկավարժական, ընկերային, գիտական, աշակերտական, միութենական, գրական, լրատուական եւ դաստիարակչական բնոյթի հանդէս:

Պարտիզակի թերթերէն են նաեւ «Փարոս» ազգային-ընկերական, գրական եւ բարոյական ամսագիրը, հրատարակութիւն՝ տեղոյն Երիտասարդաց քրիստոնէական ընկերակցութեան (Ե. Ք. Ը.- Կ. Մ. Ը. Ա.): Խմբագիրները եղած են՝ Յակոբ Ա. Ալոճեան (Ռոզմերի) եւ Գրիգոր Յ. Մխալեան: Խմբագրուած է Պարտիզակ եւ տպագրուած է Կ. Պոլիս, 1910-1912 թ., ընդամենը 24 թիւ:

Տեղոյն բազում թերթերէն յիշենք նաեւ «Թօհաֆի» խմորատիպ երգիծաթերթը (1867 կամ աւելի առաջ), լոյս տեսած մերթ հայերէն եւ մերթ հայատառ թրքերէն լեզուներով [Տէր-Յակոբեան, 1960, 224-225], «Պարտեզ ազգային ծաղկանց» խմորատիպ թերթը (1867 կամ աւելի առաջ) [նոյն տեղը, 224-225], «Գիշեր» գրական, հայրենասիրական, անկուսակցական խմորատիպ թերթը (1908-1910) [Լեվոնյան, 1934, 54], «Կշիռ» խմորատիպ զաւեշտաթերթը, հրատարակուած՝ Գեորգ Յ. Քիւթնէրեանի խմբագրութեամբ 1908-ին [Բաբլոյան, 1986, 72], «Պայքար» կիսամսեայ հանդէսը, հրատարակուած Հնչակեան կուսակցութեան կողմէ, 1912-1914 թթ. [Տէր Խաչատուրեան, 2014, 538] եւ այլն:

Ա. աշխարհամարտի նախօրեակին Պարտիզակի մէջ գործած են հայկական երկու տպարաններ՝ տպարան «Գրասէր» եւ «Ճարեան», որոնք զբաղած են վաճառականական ընթացիկ գործերու տպագրութեամբ: Շրջան մը տպագրած են նաեւ տեղական «Պայքար» կիսամսեայ հանդէսը:

Պարտիզակ տպուած հայերէն գիրքեր ծանօթ չեն մեզի, այլ միայն քանի մը տպագիր կոչեր, որոնք հաւանաբար միեջանի տպագիր կամ խմորատիպ հրատարակութիւններ եղած են [Մեղու, թիւ 8, 3; Մեղու, թիւ 25, 4]:

Նիկոմիդիա քաղաքի հայերէն առաջին թերթը եղած է «Սուրհանդակ» ձեռագիր-բազմացուած զաւեշտաթերթը, Համբարձում Քերովբէեանի խմբագրութեամբ, լոյս տեսած 1848-ին կամ աւելի առաջ: Քերովբէեան, թերթը տեղոյն դպրոցի աշակերտներուն ընդօրինակել տալով, դրկած է Կ. Պոլսոյ ամիրաններուն, որպէսզի գուարճանան. «Այդ թերթը եզական համբաւ ունեցած է այն ատեն եւ մեծ հաճութեամբ կը կարդային, ձեռքէ ձեռք կը պտտէր, այնպէս որ ալ բոլորովին պատահաւորաբար կ'ըլլար» [Զարդարեան, 1911, 116, Գասապեան (Ֆարհատ), 1913, 279]:

Անոր յաջորդած է Աբրահամ Սուրատեանի «Հայրենասէր» քաղաքական, ազգային եւ բանասիրական շաբաթաթերթը, լոյս տեսած 1850-1853 թուականներուն, ընդամենը 77 թիւ: Թերթը կը համարուի հայ պարբերական մամուլի առաջնեկներէն: Հոն կը գտնենք տեղական եւ ազգային լուրեր, մանրավէպեր, թարգմանութիւններ, օգտակար գիտելիքներ եւ այլն: «Հայրենասէր»ը տպուած է խմբագրի սեփական տպարանին մէջ: Խմբագիրը միաժամանակ եղած է նաեւ անոր տպագրիչը: Վկայութիւն կայ այն մասին, որ տպարանի տառերը բաւարար չըլլալով, երբ կարելի չէ եղած թերթին մեծադիր էջերը մէկ անգամով տպագրել, 17 ամեայ Սուրատեան ստիպուած իւրաքանչիւր էջ տպած է երկու անգամով՝ կէս առ կէս:

«Հայրենասէր»ի առաջին թիւը ունեցած է ընդամենը 3 տպաքանակ, բաժանորդներու թիւով, բայց աւելի ետք, միայն Կ. Պոլսոյ մէջ, բաժանորդներու թիւը հասած է 300-ի, ինչ որ այդ օրերու համար բացառիկ երեւոյթ էր: Թերթը մեծ հետաքրքրութիւն ստեղծած է իր շուրջ ոչ միայն Նիկոմիդիոյ, այլ նաեւ Կ. Պոլսոյ մէջ, եւ շատեր համակրական նամակներով քաջալերած են խմբագիրը եւ փափաք յայտնած են ծանօթանալու հետը [Զարդարեան, 1911, 117-118]:

1 Յունուար 1910-ին Նիկոմիդիոյ մէջ սկսած է լոյս տեսնել «Բիւթանիա» ազգային, գրական, քաղաքական եւ տնտեսական տասնօրեայ զաւառաթերթը, որ աւելի ետք վերածուած է շաբաթաթերթի: Ան պաշտօնական օրկանն էր Հ. Յ. Դաշնակցութեան տեղական մարմին, բայց քաղաքին մէջ տպագրական գործի դժուարութիւններուն պատճառով խմբագրուած է Նիկոմիդիոյ մէջ ու տպագրուած՝ Կ. Պոլիս, իսկ 20 Մայիս 1911-ին վերջնականապէս տեղափոխուած է Ատաբազար, որ մինչ այդ օժտուած էր արդիական տպարանով, եւ հուսկ 1913-ին, երբ կառավարութիւնը դադրեցուցած է Դաշնակցութեան Կ. Պոլսոյ «Ազատամարտ» օրաթերթը, «Բիւթանիա»ի արտօնագիրը փոխանցուած է «Ազատամարտ»ին եւ ան ժամանակ մը լոյս տեսած է այդ անունով:

Նիկոմիդիոյ մէջ գործած են մէկէ աւելի տպարաններ, ինչպէս՝ Մ. Մաւեանի տպարանը, որ Արմաշի վանքի նախկին տպարանն էր, զոր 1878-1880 թուականներուն Մաւեան զայն գնելով՝ տե-

ղափոխած է Նիկոմիդիա [Գասապեան, 1913, 283-284] եւ Օննիկ Տ. Ագաբեանի տպարանը, հիմնուած Յունուար 1912-ին, որ գրադած է առաւելաբար վաճառականական ընթացիկ տպագրութիւններով [Ալպոյաճեան, 1932, 88]:

Նիկոմիդիա քաղաքին մէջ տպուած հայերէն գիրքեր ծանօթ չեն մեզի:

Արմաշը հայկական փոքրիկ գիւղ մըն էր, որ վարչականօրէն մերթ պատկանած է Նիկոմիդիոյ գաւառին եւ մերթ դուրս մնացած է անկէ: Գիւղը ծանօթ էր առաւելաբար իր Չարխափան Ս. Աստուածածնի պատմական վանքով, որ 1889-ին ունեցած է իր Դպրեվանքը, որ գործած է Կ. Պոլսոյ Հայոց պատրիարքարանի հովանիին տակ եւ իր գոյութեան ընդամենը քառորդ դարու ընթացքին Հայաստանեայց Առաքելական սուրբ եկեղեցւոյ ընծայած է տասնեակ զարգացած ու լուսաւոր եկեղեցականներ:

Վանքը 1863-ին ունեցած է իր սեփական տպարանը, ուր տպուած են բազմաթիւ կրօնական, դաւանաբանական, պատմական եւ գիտական գիրքեր, ինչպէս նաեւ Վանքի պաշտօնաթերթ «Յոյս» ամսագիրը: Արմաշի տպարանը իր հրատարակութիւններով կոչուած էր պաշտպանելու Հայաստանեայց եկեղեցւոյ իրաւունքներն ու շահերը եւ թուրք կանգնելու կաթոլիկ եւ բողոքական քարոզչութեանց դէմ, եւ պիտի հաստատել, որ ան լաւագոյնս հաւատարիմ մնացած է իր կոչումին: Տպարանի հիմնադիրն է Ստեփաննոս արք. Մաղաքեան [Պիպերեան եւ Եղիշէեան, 1960, 145-146], իսկ պատասխանատու տնօրէնը՝ Գէորգ վրդ. Ալեքսանեան, որ շրջան մը նաեւ խմբագրած է «Յոյս» ամսագիրը [Արմաշու Դպրեվանքին..., 1914, 22, 25, Ստեփանյան, 1973, 47]:

Հետաքրքրական է, որ 1866-ին մշակուած Վանքի Կանոնագրութեան մէջ առանձին յօդուածներ կան վանքի տպարանին ու անոր տեսուչի պարտաւորութիւններուն մասին: Ահա թէ ինչ ըսուած է անոր 38-րդ յօդուածին մէջ.

«Տպարանի վերատեսչին պաշտօնն է տպարանի նիւթական մատակարարութիւնը, եւ մատենադարանի տեսչութիւնը. Իւր իրաւասութեան ներքեւ են տպարանի գործակալներն եւ գրապահը, եւ ասոնց վերաբերեալ բոլոր ծախքերն ինք կմատակարարէ խորհրդով տնօրէն ժողովոյ: Իսկ տպագրելի գրոց եւ գրուածոց համար չորս հոգիէ բաղկացեալ ուսումնական խորհուրդ մը կայ, եւ որուն անդամ են հոգաբարձուն եւ վերատեսուչը, եւ միւս երկուքը տնօրէն ժողովը կ'ընտրէ» [Կանոնագիր Չարխափան..., 1866, 8-9]:

ԺԷ.-ԺԸ. դարերու հայ տպարանները գեղեցիկ աւանդոյթ մը ունէին, երբ իւրաքանչիւր տպարանի երախայրիքը պէտք է ըլլար «Մաղմուսարան»ը: Նոյն այս աւանդոյթը յարգած է նաեւ Արմաշի նորահաստատ տպարանը, որ 1865-ին լոյս ընծայած է «Գիրք սաղմուսաց Դաւթի» հատորը (320 էջ), որուն յաջորդած են կրօնական, բարոյախօսական, դաւանաբանական, աստուածաբանական, պատմական, գրական, բժշկական, փիլիսոփայական եւ այլ բովանդակութիւններով գիրքեր, դպրոցական դասագիրքեր եւ այլն, ընդամենը աւելի քան երեք տասնեակ հրատարակութիւններ: Անոնցմէ յիշենք Յովհաննէս պատուելի Մաւեանի՝ Կեսար Քանդուի «հետեւողութեամբ շարադրած» «Բարոյական դաստիարակութիւն» գիրքը¹, Աբբայ Կեթի «Հերձուածող պապութիւն կամ Հռովմ ի յարաբերութեան ընդ Արեւելեան եկեղեցիս» գործի Ա. հատորը, որուն թարգմանութիւնը կատարած են վանքին քանի մը միաբան վարդապետները², Ներսէս արք. Վարժապետեանի «Ուսումն համաբարբառ Աւետարանի Տեառն մերոյ ի Տ. Ներսէս արքեպիսկոպոսէ Վարժապետեան պատրիարքէ հայոց Կ. Պոլսոյ» մեծածաւալ գործը³, բժ. Գէորգ Ճերրահեանի «Ընդարձակ առողջաբանութիւն ի պէտս համայն հայագգի անձանց արանց ծերոց տղայոց օրհորդաց եւ նորածին երախայից» հաստափոր հատորը⁴, Մկրտիչ Էմինեանի «Հնախօսութիւնք ի վերայ հայկական հեթանոսութեանց» գիրքի ֆրանսերէնէ կատարուած թարգմանութիւնը⁵, եւ այլն:

Վանքի հրատարակութիւններուն մէջ իր արժէքով կ'առանձնանայ բժիշկ Բարունակ պէյ Տէրուհիսանի (1824-1868) «Ճանապարհորդութիւն ի Բաբելոն ընդ Հայաստան» մեծարժէք գործը, որ

¹ Տպուած 1864-ին, 228 էջ:

² Տպուած 1869-ին, 2 չհ., Է., 139 էջ:

³ Տպուած 1875-ին, 8 չհ., ԻԲ., 733 էջ:

⁴ Տպուած 1878-ին, Ը., 607 էջ:

⁵ Թարգմանիչ՝ Յովհաննէս Պրուսացի Տ. Կարապետեան Տերոյենց, 1875, 77, 2 չհ. էջ:

1847-ին Կ. Պոլսին դեպի Պաղտատ կատարուած հեղինակի ուղեւորութեան նկարագրութիւնն է: Հոն կան հայկական գաւառներու մասին պատմական, տեղագրական, ազգագրական եւ ժողովրդագրական այնպիսի կարեւոր մանրամասնութիւններ, որոնց ընդհանրապէս չենք հանդիպիր տպագիր այլ աղբիւրներու մէջ⁶:

Օգոստոս 1864-ին Արմաշի Չարխափան Ս. Աստուածածին վանքի միաբանական ուխտը ունեցած է իր պաշտօնաթերթը՝ «Յոյս դրօշակ հայրենեաց ամսագիր բանասիրական» անունով կրօնական, բարոյական եւ բանասիրական ամսագիրը, որուն խմբագրութիւնը վարած են Խորէն վրդ. Աշըգեան, Գեորգ վրդ. Ալեքսանեան, Ստեփան վրդ. Փափագեան:

«Յոյս»ը, որոշ ընդհատումներով, շարունակուած է մինչեւ Դեկտեմբեր 1877: Անոր իւրաքանչիւր թիւը բաղկացած է 16-24 էջէ: Հրապարակած է լուրեր Արմաշի Վանքէն եւ Նիկոմիդիոյ առաջնորդական թեմէն, գրական գործեր՝ չափածոյ եւ արձակ, դաստիարակչական-մանկավարժական յօդուածներ, պատմական ուսումնասիրութիւններ եւ այլն: Ան կը համարուի իր օրերու հայերէն լաւագոյն հանդէսներէն մէկը:

Ատաբազարը Նիկոմիդիոյ գաւառի ամենահայաահոծ քաղաքն էր. ըստ Նիկոմիդիոյ Ազգային առաջնորդարանի 1913-ի մարդահամարին՝ ունեցած է 2416 հայ առաքելական տուն՝ 11858 անձ եւ առաքելական համայնքի վեց եկեղեցի [Մարդահամար Նիկոմիդիոյ վիճակի..., 1913, 1, 3]:

Հոն հայկական տպարան հիմնելու եւ թերթեր լոյս ընծայելու փորձերը սկսած են Օսմ. սահմանադրութենէն ետք միայն, երբ 1 Մեպտ. 1911-ին, 10 անդամներով հիմնուած է «Ատրուշան տպարանական միութիւն»ը, որուն նպատակն էր հիմնել տպարան մը եւ հրատարակել «Բիւթանիա» տասնօրեայ թերթը: Անոնք իրենց միջոցներով գոյացուցած են 200 օսմ. ոսկի, եւ նոյն տարին Կ. Պոլսոյ Ղալաթիա թաղամասի Օ. Բարսեղեան եւ Ընկ.էն գնուած բազկամամուլով մը հիմնած են «Ատրուշան» տպարանը, որ քաղաքի առաջին տպարանն էր [Բիւթանիա, 1 Ապրիլ 1911, 396, Թէոդիկ, 1912, 145, թիւ 217, Ալպոյաճեան, 1932, 88]:

Տպարանը 1912-ի սկզբնաւորութեան ստացած է նոր տառերու ճոխ եւ այլազան հաւաքածոյ մը, որով կարող պիտի ըլլար տպելու գիրքեր, վաճառականական ամէն տեսակի գործեր, նամակագլուխներ, փոխանակագրեր, այցետոմսեր, գեղարուեստական հրատարակութիւններ, հարսանեկան հրաւերներ, մահազոյներ, եւ այլն [Բիւթանիա, Ատաբազար, 1912, թիւ 9, 563]:

Տարի մը ետք, Ընկերութիւնը ստանձնած է նաեւ տեղոյն «Բիւթանիա» գաւառաթերթին հրատարակութիւնը, բայց ծագած անհամաձայնութիւններու պատճառով լուծարուած է ու տպարանի սարքերը վաճառուած են ընկերութեան անդամներէն Յարութիւն Գ. Աթանասեանին, որ առանձինն շարունակած է գործը ու կարճ ժամանակ անց տպարանի կողքին ստեղծած է նաեւ կազմատունի բաժին մը [Պիպերեան եւ Եղիշէեան, 1960, 259, Ա. Պ.ի (Արտաշէս Պիպերեանի) վկայութիւնը]:

Տպարան «Ատրուշան»ը, իր երկու շրջաններով, լոյս ընծայած է առ նուազն 12 հայերէն գիրքեր, որոնցմէ մեզի ծանօթ առաջին գործը Մկրտիչ Յ. Ազարեանի (ըստ Թէոդիկի՝ Յովհ. Ազարեան [Թէոդիկ, 1912, 145]) «Ամէնուն բարեկամը» հատորն է, տպուած 1911-ին, 16 էջ [Հայ գիրքը 1901-1920 թվականներին, 2007, 331]: Անոր տպած գործերէն են նաեւ Կ. Յովհաննէսեանի (Սօս-Վանի) կազմած «Հայկական պարերգներ» հատորը⁷, Զարեհ Պլպուլի բանաստեղծութիւններու «Ընդվզում» ժողովածուն⁸, տպարանատէր Յարութիւն Գ. Աթանասեանի «Տարերք թուաբանութեան-Դասընթացք տարրական ուսողութեան» մեծածաւալ դասագիրքը, տպագրուած հաւանաբար 1911-1912 թուականներուն (528 էջ), տեղոյն Ս. Հրեշտակապետ թաղի դպրապետ, ուսուցիչ Գրիգոր Միսէանի «Հայ ժողովուրդին նոր երգարանը» հատորը, որ հայերէն եւ հայատառ թրքերէն երգերու ժողովածու մըն է⁹, տեղացի ուսուցիչ Յովսէփ Մելքոնեանի երկու գործերը՝ «Համագային մեծ տօնը եւ պարտիզակցին» եւ «Վերածնունդ»ը¹⁰ եւ այլն:

⁶ Տպուած 1876-ին, 260 էջ:

⁷ Տպուած 1912-ին, 42 էջ:

⁸ Տպուած 1912-ին, 14 էջ:

⁹ Տպուած 1914-ին, Ը., 276 էջ:

¹⁰ Տպուած 1913-ին, 15, 1 չհ. էջ եւ 19 էջ:

Տպարանը գործած է մինչև 1915 թ.: Աթանասեան իր յուշերուն մէջ պատմած է, թէ ինչպէս, 1915-ին, տեղւոյն հայութեան արքայի հրամանէն ետք, 300 օսմ. ոսկի արժող այս տպարանը մեծ դժուարութեամբ կրցած է վաճառել ընդամենը 25 ոսկիի [Աթանասեան, գործ 74, 14]:

Ատաբազարի մէջ 1914-ին հիմնուած է նաեւ Ս. Ալթունեանի տպարանը, որուն գործունէութեան մասին ծանօթութիւններ կը պակսին մեզի [Ալպոյաճեան, 1932, 88]:

Ատաբազարի մէջ 26 Յունիս 1910-ին, Ասոյի, Անդրանիկ Կէնճեանի եւ Բանուորի (Երուանդ Թովուզեան) խմբագրութեամբ հրատարակուած է «Երկիր» թերթը, օրկան՝ տեղւոյն Հնչակեան մասնաճիւղի, որ խմբագրուած է Ատաբազար ու տպագրութիւնը կատարուած է Կ. Պոլիս: Թերթը, յաջորդ տարի տեղափոխուած է Պոլիս ու կարճ ժամանակ անց՝ դադրած [Բաբլոյան, 1986, 82, Տէր Խաչատուրեան, 2014, 512]:

Նիկոմիդիա գաւառի հայաբնակ **Օվաճըզ** գիւղին մէջ, Օսմ. սահմանադրութեան սկզբնական շրջանին տպուած է «Քնարիկ» խմորատիպ շաբաթաթերթը Գրիգոր Տատուրեանի խմբագրութեամբ (բանաստեղծ Ահարոնի փոքր եղբայրը), ընդամենը 2-3 թիւ: Թերթին մէջ, ի միջի այլոց, «հանգամանօրէն» գրուած է գիւղի հիմնարկութեան աւանդութիւններուն մասին [Գասապեան, 1912, 34, 286, Մինասեան, 2005, 36]:

Ամփոփելով՝ ըսենք, որ Օսմանեան սահմանադրութեան հռչակումէն ետք նոր շունչ առած գաւառի տպագրական կեանքը, որ կը խոստանար նորանոր գործերով հարստացնել հայ գրատպութիւնը, միանգամընդմիջոյ դադրեցաւ 1915 թ. Հայոց ցեղասպանութեան հետեւանքով, եւ 1918 թ. զինադադարէն ետք Նիկոմիդիոյ շրջան վերադարձած սակաւաթիւ վերապրողները, որեւէ ձեռով չկարողացան վերականգնել նախորդ տասնամեակներուն ստեղծուած տպագրական հարուստ աւանդոյթները, եւ թուրք միլիական շարժման հզօրացումով, անոնք եւս կամ կոտորուեցան եւ կամ լքեցին իրենց հայրենի բնակավայրերը ու տարտղնուեցան աշխարհով մէկ, եւ այդպիսով վերջ գտաւ հայկական Նիկոմիդիոյ դարաւոր պատմութիւնը:

SUMMARY

The volume is dedicated to the history of Armenian printing and Armenian periodical press of the independent province of Nicomedia (Izmid) of the Ottoman Empire. Armenian books and newspapers were published in 5 towns of the province. According to rough estimate, there are 11 Armenian printing houses operating in the entire province (including Armash), which together have printed approximately 44 Armenian books. There, 34 hand and type copied, as well as printed newspapers and magazines were published between 1847-1915.

22 hand copied newspapers were published in the town of Bardizag in 1847-1915.

The most famous newspaper of the town of Nicomedia was Apraham Mouradian's "Hayrenaser" weekly newspaper, published in 1850-1853.

The printing house of the Armash Monastery was founded in 1865 and in the course of about 15 years it published about 30 books and "Huys" ("Hope") magazine.

"Adrushan" printing house of Adapazar town published 12 Armenian books. The city also had several Armenian-language newspapers, and finally, the village of Ovajek had one hand-copied newspaper.

ՕԳՏԱԳՈՐԾՈՒԱԾ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ ՑԱՆԿ

1. Աթանասեան Յարութիւն Գ., «Ատաբազարէն Տէր Զօր», ձեռագիր յուշագրութիւն, Հայաստանի ազգային արխիւ, ֆոնտ 1388, ցուցակ 1, գործ 74:
2. Ալպոյաճեան Արշակ, Հայերը եւ տպագրութիւնը // Հայրենիք ամսագիր, Պոսթոն, Յունիս 1932, թիւ 9 (117), էջ 78-90:
3. Արմաշու Դպրեվանքին 25 ամեայ յոբելեանին առթիւ 1889-1914, Կ. Պոլիս, Առետրական նոր տպարան Ս. Յովակիմեանի, 1914, 16 չհ., 416 էջ:
4. Բաբլոյան Մ. Ա., Հայ պարբերական մամուլը. Մատենագիտական համահավաք ցուցակ (1794-1980), Երեւան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատարակչութիւն, 1986, 472 էջ:
5. «Բիւրանիա», Իզմիտ, 1911, թիւ 9, էջ 396:

6. «Բիւթանիա», Ատաբազար, 1912, թիւ 9, էջ 563:
7. Գասապեան Մինաս Գ. (Ֆարհատ), Հայերը Նիկոմիդիոյ գաւառին մէջ, Պարտիզակ - Կ.Պոլիս, տպագրութիւն «Ազատամարտ»ի, 1913, 1 չի., 314 էջ:
8. Հայ գիրքը 1901-1920 թվականներին / Կազմողներ՝ Գյուլումյան Օ., Ադամյան Ա., Թադեւոսյան Ս., Սավալյան Ա., Սողոմոնյան Մ., Սահակյան Ա., Երեւան, «Գիրք» հրատարակչութիւն, 2007, XII, 820 էջ:
9. Զարդարեան Վ. Գ., Յիշատակարան, Բ. հատոր, Կ. Պոլիս, տպագրութիւն Օսմ. գործակցական ընկերութեան, 1911, 188 էջ:
10. Թեոդիկ, Տիպ ու տառ, Կ. Պոլիս, հրատարակութիւն եւ տպագրութիւն Վ. եւ Հ. Տէր-Ներսէսեան, 1912, 1 չի., 192 էջ, Ը էջ:
11. Լեոնյան Գարեգին, Հայոց պարբերական մամուլը, Երեւան, հրատարակութիւն Մելքոնեան ֆոնտի, 1934, 229 էջ:
12. Կանոնագիր Չարխափան Ս. Աստուածածնի վանաց յԱրմաշ-1866-ՌՅԺԵ, հաւանաբար տպ. Չարխափան Ս. Աստուածածնի վանքի, 1866, 10 էջ:
13. Մարդահամար Նիկոմիդիոյ վիճակի հայ բնակչութեան (1913 թ.) եւ Վիճակացոյց պատկեր եկեղեցեաց վիճակին Նիկոմիդայ (1915 թ.), ձեռագիր վիճակացոյցներ, Հայաստանի Ազգային արխիւ, ֆոնտ 1388, ցուցակ 1, գործ 111, թերթ 1-4:
14. Մեղու, խմորատիպ շաբաթաթերթ, Պարտիզակ, 1912, թիւ 8, էջ 3:
15. Մեղու խմորատիպ շաբաթաթերթ, Պարտիզակ, 24 Յունիս 1912, թիւ 25, էջ 4:
16. Մինասեան Միհրան, Բանաստեղծ Ահարոն Տատուրեանի անտիպ նամակները Սարգիս Մելեանին // Բագին հանդէս, Պէյրութ, Մարտ 2005, թիւ 1, էջ 28-37:
17. Պատմագիրք Ատափազար «Աստուածարեալ» քաղաքին / Պիպերեան Արտաշէս եւ Եղիշէեան Վարդան (խմբագրողներ), Փարիզ, տպարան Տէր Յակոբեան, 1960, 1 չի., 751 էջ:
18. Սմբ. (Սէմէրճեա՞ն) Միլ. Աբրահամ, Անվերնագիր յօդուած // Բանբեր պարտիզակեան հանդէս, Պաղչէճիկ (Պարտիզակ), 1847, թիւ 6, էջ 2:
19. Ստեփանյան Գառնիկ, Կենսագրական բառարան, Ա. հատոր, Երեւան, «Հայաստան» հրատարակչութիւն, 1973, էջ 47:
20. Տէր Խաչատուրեան Արտաշէս, Հայ մամուլի մատենագիտական գործեր, հրատարակութեան պատրաստեց եւ խմբագրեց՝ Կ. Յովհաննէսեան, Պէյրութ, Համազգայինի Վահէ Սէթեան հրատարակչատուն, 2014, 696 էջ:
21. Տէր-Յակոբեան Յակոբ, Պարտիզակը խատուտիկ. Յաւելուածաբար՝ Մանուշակ եւ իր հէքեաթները, Փարիզ, տպարան Տէր-Յակոբեան, 1960, 10 չի., 525 էջ: